

ARBEIDSMARKT ACHILLESHIEL VAN DE ROTTERDAMSE ECONOMIE

Focus op toekomstige groeisectoren alleen is onvoldoende om Rotterdam weerbaar en klaar te maken voor de volgende decennia. Gericht arbeidsmarktbeleid is ook nodig.

De regionale arbeidsmarkt van Rotterdam is de zwakke schakel van haar economie. Om de momenteel oplevende consumptiefunctie van de stad te behouden en de ambities op het vlak van kansrijke technologische transitie en sociale innovatie te realiseren, is een goede aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt cruciaal. Maar de matching van arbeidsvraag en -aanbod is ook belangrijk voor het tegengaan van polarisatie tussen hoger en lager opgeleiden in de economie, voor het profiteren van agglomeratievoordelen in de stad en voor het benutten van talent en ondernemerschap. Aan de arbeidsmarkt gerelateerde markten, zoals de woningmarkt, vervoersmarkt en vastgoedmarkt, zijn hierbij sterk conditionerend. Economie en ruimte bepalen samen met de governance capaciteiten van de regionale economie het succes. Een focus op alleen toekomstige groeisectoren is daarom niet genoeg. Gericht arbeidsmarktbeleid (doelgroepenbeleid, opleiding, matching) zal eveneens hoge prioriteit moeten hebben.

NETWERKECONOMIE

Economisch en ruimtelijk beleid in Rotterdam staan aan de vooravond van een grote gezamenlijke opgave: die van hernieuwde economische groei, vitaliteit en weerbaarheid – zaken die na de recente crisis niet overal meer zekerheden zijn. Dat de beleidsterreinen economie en ruimte meer hun krachten moeten bundelen is een al langer gehoorde suggestie. Het is onmiskenbaar dat het ruimtelijke beleidsveld de laatste decennia sterk dienstbaar is aan de doelstellingen van economische groei en dynamiek. Binnen Europa is deze trend overal waarneembaar en in Nederland geldt dat zelfs in versterkte mate. Volgens een evaluerende studie van Technopolis in 2014 is er sprake van twee paradigmaverschuivingen die zich in de afgelopen tien jaar in Nederland hebben voorgedaan. Ten eerste is het beleid meer gericht geraakt op het stimuleren van sterke regio's en sectoren, in plaats van het egaliseren en het inhalen van economische achterstand. Ten tweede is sinds het kabinet Rutte I (2010-2012) de verantwoordelijkheid voor het ruimtelijk-economische beleid grotendeels bij de regio en de steden komen te liggen. Deze twee verschuivingen vallen samen met twee meer universele trends: die van netwerktopschaling van de economie naar een selecte groep van steeds grotere stedelijke regio's en de steeds sterkere hang naar het terugschroeven van het bestuurlijke schaalniveau waarop economisch en sociaal beleid wordt geformuleerd, zelfs neerdalend tot op het niveau van zelforganisatie van de individuele burger in de deeleconomie. Het tegelijkertijd opschalen van het economische speelveld en het afschalen van het bestuurlijk schaalniveau gericht op economie wordt ingegeven door de netwerksamenleving en netwerkeconomie waarin we ons momenteel bevinden: mensen en bedrijven kennen een steeds complexere verwevenheid in netwerken van interactie op verschillende ruimtelijke schaalniveaus - van dagelijkse bezigheden in het 'daily urban system' tot kennisintensieve en strategische bedrijfsrelaties, baanhoppers en culturele uitwisseling voor hoger opgeleiden in een (inter)nationaal systeem van steden. Het is dit mozaïek van bovenlokale netwerken met sterke verbindingen tussen de

centra van steden dat in de recente studie van Tordoir e.a. op de voorgrond treedt, en dat volgens deze auteurs leidt tot een geleidelijke opschaling van markten (woningmarkt, arbeidsmarkt, voorzieningen), en zelfs tot 'de contouren van een vernieuwend Nederland' en 'een veranderende geografie van Nederland'.

Onvermijdelijk verbonden aan een opschalende netwerk-economie is volgens Tordoir het ontstaan of bevestigen van ongelijkheden (niet iedere stad doet mee in de Champions League) en de uitsortering van bevolkingsgroepen en sectoren in de succesvolle of juist achterblijvende steden. In grotere steden hebben bedrijven baat bij agglomeratievoordelen: ze kunnen eenvoudiger van elkaar en van kennisinstellingen leren, kunnen arbeidsaanbod beter matchen met hun vacatures en ze hebben voordelen van het delen van expertise, marktvraag en toeleveranciers. Een ander geluid is te horen bij Van Oort e.a., die beargumenteren dat het bestaande stedelijke systeem van grote en middelgrote steden met hun daaraan grenzende gemeenten gezamenlijk ook economische waarde en functies van elkaar kunnen 'lenen' ('borrowed size') en dan toch eenzelfde profijt kunnen hebben in termen van agglomeratievoordelen. Hoewel onderzoek hiernaar nog schaars is, lijkt dit te gelden als er daadwerkelijk functies en waarde te lenen zijn en stedelijke overheden niet concurrerend ten opzichte van elkaar opereren of cultureel te verschillend zijn.

ARBEIDSMARKT CRUCIAAL

Deze discussie illustreert dat de regionale en stedelijke focus op economische ontwikkeling complex is. De notie van krachtige steden als aanjager van de economie komt naar voren in een veelheid van recente academische studies (zie kader).

Al deze steeds verhevigende publicitaire drukte gaat samen met beleidsagenda's als REOS, Agenda Stad, en Joint Programme Initiative Urban Europe. Stad en regio dienen als schaalniveau van economische dynamiek, innovatie en een vergroting van het verdien- en weerstandvermogen, om een mogelijk volgende crisis beter het hoofd te kunnen bieden. Er zijn echter nog vele openstaande vragen over deze veronderstelling: welke kansen zijn er voor (lokale) groei, innovatie en weerstand, en kunnen deze zaken daadwerkelijk worden gestimuleerd door beleid en zo ja, hoe? Wat is dan de rol en wat zijn de beleidsvragen en mogelijke instrumenten van de nationale, regionale en stedelijke overheid?

De Sociaal-Economische Raad (SER) stelt dat het cruciaal is je lokale DNA, dat de mogelijkheden voor vernieuwing in zich besluit, te kennen. 'Elke stad heeft zijn eigen DNA en potenties en zal vanuit dit startpunt aan haar toekomst moeten werken, inspelend op autonome ontwikkelingen en trends – 'go with the flow'. Dit betekent: niet tegen de stroom inroeien; wel actief potenties ontwikkelen en kansen benutten.'

Steden als aanjager van economische groei

Verschillende recente studies belichten de rol van steden als motor van de economie. Enkele belangrijke nationale studies zijn die van: Ter Weel e.a. (2010) en CPB/PBL (2015) waarin stedelijkheid expliciet een dimensie is in economische scenario's voor Nederland, De Groot e.a. (2010) die agglomeratievoordelen van steden met behulp van microdata op de kaart zet en Louter e.a. (2012) die de ontwikkeling van de economie van steden op de lange termijn inventariseert. De OESO adviseert voorts in een studie in 2014 een stedelijke beleidsautoriteit op te zetten en stuurt in haar conclusies aan op het concept 'borrowed size', waarin steden economisch profiteren van elkaars complementaire nabijheid, suggererend dat zonder borrowed size belangrijke groeikansen worden gemist. Een CPB-studie uit 2015 nuanceert overigens de bevindingen van de OESO en beargumenteert dat Nederland met zijn polycentrische stedelijke structuur afwijkt van gangbare stedelijk-economische studies elders. Het SER-advies (2015) onderstreept het belang van de heterogeniteit van steden en roept op tot talentontwikkeling en samenwerking. De RLI-studie (2014) benadrukt tot slot dat de stedelijke economische en governance agenda cruciaal is voor de economische concurrentiepositie van Nederland.

Het generieke advies mee te gaan met de stroom geeft op zich weinig houvast aan bestuurders op welk schaalniveau dan ook, maar de eraan verbonden voorwaarde 'ken je DNA' is de sleutel. De worsteling in de recente rapporten over de (vermeende) werking van de Nederlandse stedelijke economie en de constatering dat al die rapporten regionale economieën niet kunnen adviseren hoe en waar verder te ontwikkelen, geeft aan dat we dat DNA niet (goed) kennen. Pas als het DNA bekend is, weet je op welke stromen wel en niet kan worden meegevoerd, welke riemen er voor nodig zijn, hoeveel roeiers er bij betrokken moeten worden en hoe bij te sturen. Waar bestaat dat cruciale DNA uit? Ondanks de grote heterogeniteit in (cruciaal veronderstelde) factoren die van invloed zijn op de stedelijke economie, van governance tot woningmarkt tot gebiedsontwikkeling, tekent zich een factor af die met kop en schouders boven de andere uitsteekt: de arbeidsmarkt – de vraag naar en het aanbod van talentvol menselijk kapitaal, dat een noodzakelijke voorwaarde is voor de verdere economische ontwikkeling van de stad.

TECHNOLOGISCHE EN ECONOMISCHE TRANSITIES

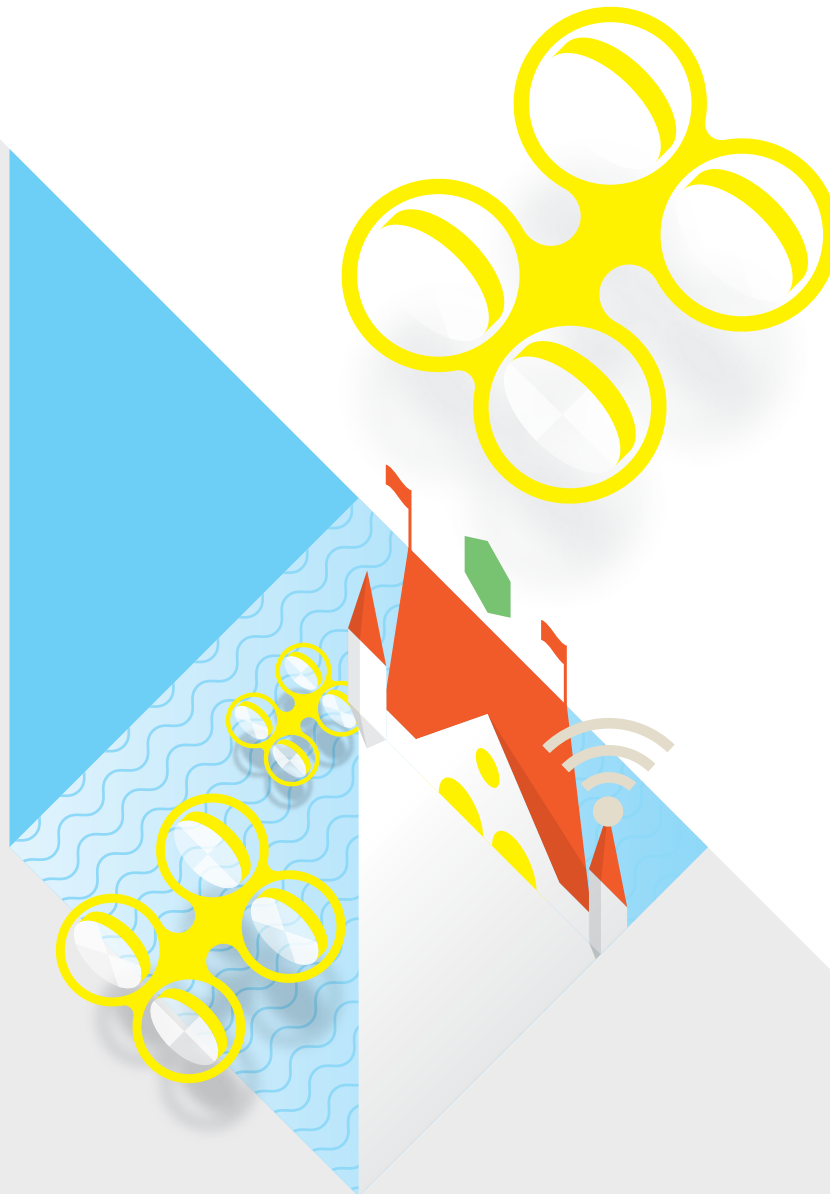
In verschillende snelheden komen momenteel veranderingen op de Rotterdamse economie af met potentieel grote economische en maatschappelijke gevolgen, een typisch kenmerk van transities. Aan de hand van aansprekende auteurs als Rifkin en de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb lijken er kansen te zijn voor gecombineerde stedelijke en haven economieën om zich duurzaam en innovatief te ontwikkelen met nieuwe technologieën die lokaal of mondiaal het economische speelveld kunnen veranderen. De hoeveelheid en kwaliteit van gevraagde arbeid zal in een stroomversnelling komen en de vraag is of geschikt aanbod dat kan matchen, in een regionale economie die al bekend staat om haar zwakkere arbeidsmarkt.

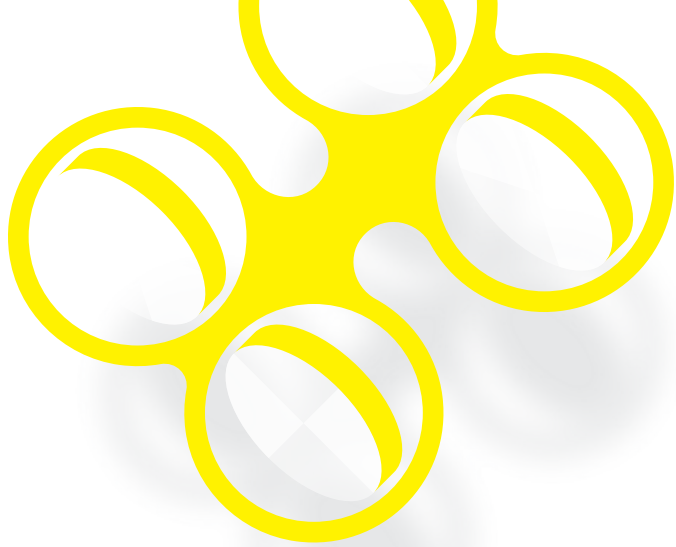
Zo wordt veel gespeculeerd op transitieconcepten als biobased energie, circulaire en recycle economie, internet-of-things distributie en nieuwe productie door 3D-printing. Niet alleen in Rotterdam maar op veel plekken in de wereld. De concurrentieposities van complete sectoren zoals chemie en olieraffinage komen onder druk te staan in deze visie. Werkgelegenheid verandert in sectoren van karakter of staat op de tocht door automatisering en bestaande posities in wereldwijde waardeketens zijn niet meer vanzelfsprekend. Er kunnen echter ook nieuwe posities worden veroverd. Nieuwe beroepen en een grotere afhankelijkheid van dienstverlening en content vervangen potentieel bestaande waarden. Een snellere doorloop van product- en clusterlevenscycli zorgt voor dynamiek, maar ook voor onzekerheid. Cross-overs en innovatie richten zich op nieuwe nichemarkten – soms in lijn met, maar vaak ook buiten de gebaande paden van de huidige Rotterdamse (top)sectoren. Door de toenemende dynamiek lijkt lokale economische groei ook steeds minder eenduidig beleidsmatig te sturen: initiatieven voor vernieuwing komen tot stand door zelforganisatie van bedrijven en consumenten, om vervolgens te floreren in plaatsen waar opschalingsmogelijkheden en netwerkverbondenheid groot is.

AGGLOMERATIEVOORDELEN

Natuurlijk wil iedere regionale economie voorsorteren op de hernieuwde kansen van groei en innovatie, liefst met behoud of groei van de bestaande sterktes. Stilstand is achteruitgang, en de concurrentie zit niet stil. Investerings worden nodig geacht voor succes – in campussen, clusters, R&D, economic development boards, durfkapitaal, het aantrekken van buitenlandse investeringen en hoofdkantoren, en het creëren van landmarks en imago's. Maar niet iedereen kan een winnaar zijn. De Rotterdamse regio heeft echter goede kaarten voor het diversifiëren en herstructureren van haar economie. Dat blijkt uit een recente studie van Van Oort e.a. Het zijn vooral grote stedelijke regio's die dankzij hun agglomeratievoordelen goed geëquipeerd zijn voor diversificatie en uiteindelijk de adaptatie van nieuwe technologieën.

Het recente onderzoek in Nederlandse regio's laat zien dat de grootste en meest vernieuwende kansen op cross-overs bestaan in de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad, ofschoon op onderdelen ook Brainport Eindhoven en FoodValley Wageningen goede papieren hebben. Kansen voor biobased energie, duurzaam transport en ICT-gestuurde distributie (b) lijken in termen van sectorale complementariteit en in navolging van suggesties als die van Rifkin, erg potentieel in de regio Rijnmond. Ondanks de Rotterdamse potenties in de voor Nederlandse begrippen grote stedelijke regio, is er wel regionale samenwerking nodig om de agglomeratievoordelen ook vanuit buurgemeenten daadwerkelijk productief te maken. Een opgave mede op het schaalniveau van de Metropoolregio Rotterdam - Den Haag.

MENSELIJK KAPITAAL

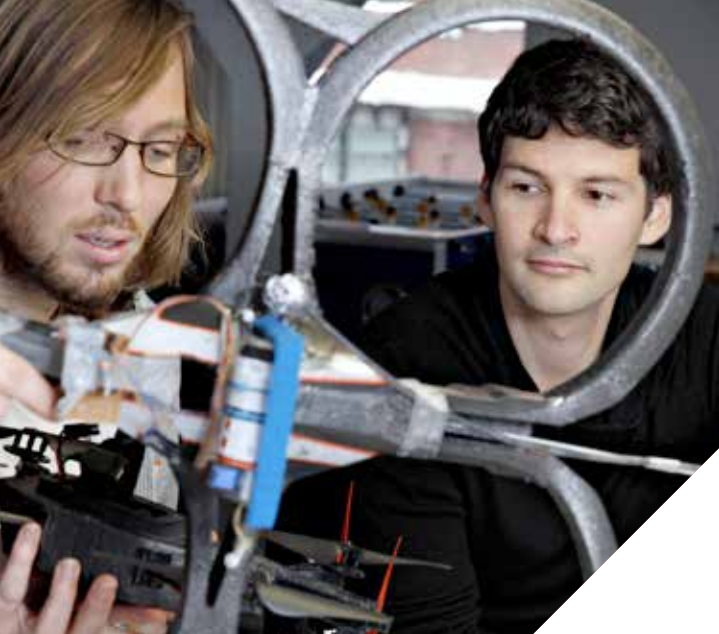
Een tweede aspect dat sterk uit de literatuur naar voren komt is, zoals gezegd, dat de aanwezigheid van menselijk kapitaal dat inzetbaar en toepasbaar is in verschillende sectoren van groot belang is om cross-over kansen te identificeren. Mensen met vaardigheden die bijvoorbeeld in zowel biotechnologisch onderzoek en de chemische industrie als zaadveredeling en health science toepasbaar zijn, zijn natuurlijke ambassadeurs van biobased energie cross-overs en zeer gewild bij bedrijven en kennisinstellingen. Maar ook ICT-toepassingen in logistiek, veiligheid en gezondheid zijn waardevol en sterk vernieuwend, net als de toepassing van hightech systemen en materialen technologie in de automotive industrie, machinebouw, offshore maintenance, vezelindustrie en gezondheidssectoren. Dit zijn belangrijke ingrediënten van de huidige en toekomstige Rotterdamse productiestructuur.

Cross-overs vergen competenties en vaardigheden die in minimaal twee deelsectoren toepasbaar zijn, liefst in meer. Cross-over skills en kennis nu die samenhangen met nieuwe transitionele innovatie kennen een complex samenspel van zowel technologische productie als dienstengeoriënteerde en managementinnovatie componenten. Hoewel nog geen enkele regionale economie in Nederland in welke transitie dan ook heel ver ontwikkeld is, suggereren studies dat de complementaire economieën van mainports (de haven van Rotterdam met haar maakindustrie en logistiek) en van metropolitane regio's (zoals Rotterdam-Den Haag met hun diensten georiënteerde sectoren) grote kansen op toekomstige cross-overs herbergen. Om de mogelijk grotere vraag naar gespecialiseerde of nieuwe vaardigheden bij te kunnen benen, zijn investeringen in onderwijs, levenslang leren constructies, en geschikte woonmilieus en voorzieningen voor hoger opgeleiden nodig. Hoewel Rotterdam als consumptiestad duidelijk in de lift zit, valt of staat deze functie met een vliegwiel dat primair wordt aangedreven door nieuwe werkgelegenheid – woonfuncties zelf zullen niet automatisch werkfuncties aantrekken. Ook zal de regio internationaal goed bereikbaar moeten zijn en blijven, iets wat niet vanzelfsprekend is.

MIDDELBAAROPGELEIDEN

'De loonongelijkheid in Nederland neemt toe waardoor hoogopgeleide werknemers verder uitlopen op de rest. De arbeidsmarktpositie van mensen met een gemiddelde opleiding verslechtert. Deze trends leiden tot druk op de onderkant van de arbeidsmarkt.' In dit citaat komt een aantal constatering van het Centraal Planbureau (CPB) over de arbeidsmarkt in Nederland samen. Sinds het uitbreken van de economische crisis in 2008 is de werkloosheid in Nederland gestegen van 3,8% naar 8,8% in 2014, om vervolgens weer te dalen naar 6,9% eind 2015. Traditioneel is de werkloosheid onder laaggeschoolden hoger dan onder middelbaar- en hoogopgeleiden. Sinds de jaren negentig begint de werkloosheidsontwikkeling van middelbaaropgeleiden eenzelfde vorm aan te nemen als die van laagopgeleiden. Middelbaar geschoolde werkgelegenheid heeft vaak te maken met boekhouding en het beoordelen en bewaken van productieprocessen. Door de digitalisering van deze processen en de opkomst van het internet op de werkvloer zijn veel van dit soort banen verdwenen. Zoals de Amerikaanse econoom Rober Reich in zijn nieuwste boek concludeert: banen van middelbaaropgeleiden komen steeds meer op de tocht te staan.

Hoewel de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) recent in het midden laat of robotisering per saldo leidt tot groei of krimp van werkgelegenheid, voorspelt Martin Ford een 'jobless growth' door robotisering: ook bij banken en andere instellingen die direct klantcontact vergen, verdwijnen banen. Tegelijkertijd is de werkloosheidsontwikkeling van laagopgeleiden stabiel gebleven. Zij zouden namelijk een ondersteunende functie in de economie verlenen voor vooral hoogopgeleiden. Daarbij kan gedacht worden aan schoonmaakdiensten, beveiliging of catering. De laaggeschoolde werkgelegenheid vertoont op deze manier samenhang met hooggeschoolde werkgelegenheid. Beleid gericht op het creëren van hoogwaardige voorzieningen voor vooral hoge inkomensgroepen en hoogopgeleiden, zoals in de consumptiestad en bij het verzilveren van transitiekansen, kan daarom een kloof creëren tussen hoogopgeleiden en middelbaaropgeleiden. Anderzijds neemt werkgelegenheidsgroei aan de bovenkant van de arbeidsmarkt wellicht verdringing weg. Door een overschot aan hoogopgeleiden (vooral in de afgelopen crisisperiode) gaan zij onder hun niveau werken en worden lager opgeleiden verdrongen van hun werkplekken.

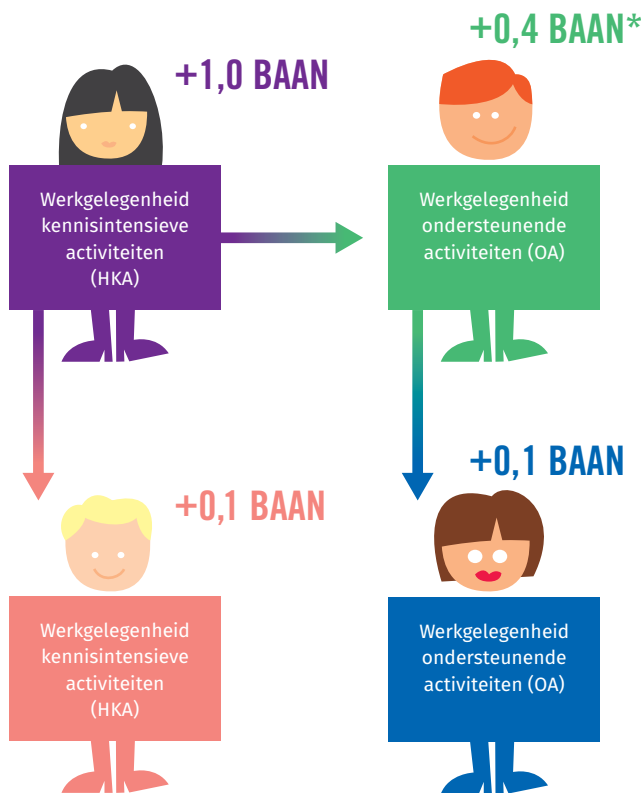
TREK IN DE SCHOORSTEEN?

Over de relatie tussen hooggeschoolde en laaggeschoolde werkgelegenheid in Nederland bestaat geen duidelijke consensus in de literatuur. Er zijn studies die aantonen dat hoogopgeleiden over een steeds groter aandeel van het nationaal inkomen beschikken en lager opgeleiden wegdrücken uit de arbeidsmarkt. Dit zou een sociale kloof in de hand werken. Tegelijkertijd zijn er studies die aantonen dat hooggeschoolde en laaggeschoolde werkgelegenheid juist sterk aan elkaar zijn gerelateerd. Groei van hooggeschoolde werkgelegenheid zou zorgen voor vraag naar diensten die vooral laaggeschoolden uitvoeren. Het aantrekken van een nieuwe wetenschapper, softwareontwikkelaar of accountant zou de vraag vergroten naar lokale diensten zoals taxichauffeurs, huisbazen, kinderopvang, kappers, advocaten en cateraars. In de baanbrekende Amerikaanse studie van Moretti is die multiplier zelfs 1:5, ofwel één hoger opgeleide zou zorgen voor vijf banen van lager opgeleiden.

Voor Nederland weten we nog weinig over deze trek in de schoorsteen effecten. Van Dijk bekritiseert de berekeningen in de VS en stelt dat de multiplier lager uitvalt (1:1) als wordt gecontroleerd voor sortering en endogeniteit. Aan de hand van gegevens van CBS Statline, LISA, eerder onderzoek van Van der Laan en Van Oort, en recent onderzoek van Tuinenburg naar de werkgelegenheidsniveaus in Nederland en (specifiek) Rotterdam is een nieuw databestand opgebouwd voor de periode 1996-2013. Hierin wordt een onderscheid gemaakt tussen laag-, middelbaar- en hooggeschoolde werkgelegenheid in sectoren. Kijkend in hoeverre werkgelegenheids groei in hoogwaardige sectoren samengaat met werkgelegenheids groei in ondersteunende sectoren, komen interessante patronen naar voren. Van alle regio's in Nederland blijkt de Randstad de koploper wat betreft werkgelegenheids groei in hoogwaardige sectoren. Binnen de Randstad is de Noordvleugel de economische motor. In die regio zijn relatief gezien de meeste hoogopgeleiden, is de minste werkloosheid, zijn bedrijven competitief en is er een gunstige sectorstructuur. Dit alles werkt werkgelegenheids groei in hoogwaardige sectoren in de hand.

De Zuidvleugel doet het daarentegen op al die vlakken minder goed. Berekeningen in het onderzoek van Tuinenburg tonen verder aan dat in Nederland de werkgelegenheid in hoogwaardige sectoren weliswaar positief samenhangt met de werkgelegenheid in ondersteunende sectoren en laaggeschoolde werkgelegenheid binnen die ondersteunende sectoren, maar dat de multiplier tussen hoogwaardige en (laaggeschoolde) ondersteunende werkgelegenheid klein is. Dit proces verschilt niet sterk tussen Noord- en Zuidvleugel. Tegelijkertijd met elke nieuwe baan in hoogwaardige sectoren, worden er in totaal 0,52 nieuwe banen gecreëerd in gerelateerde sectoren. Iets minder dan twee nieuwe banen in hoogwaardige sectoren levert dus één nieuwe baan op in daaraan gerelateerde sectoren, waarvan dan maar tweederde deel door laaggeschoolden wordt ingenomen. Het empirische onderzoek laat ook zien dat de middelbaaropgeleiden anno 2013 weliswaar nog niet in hele grote getalen onder druk staan, maar dat hun aandeel wel gestaag afneemt. Verder is opvallend dat suburbane gemeenten net als kerngemeenten een grote diversiteit aan hoger-, middelbaar- en lager opgeleiden kennen.

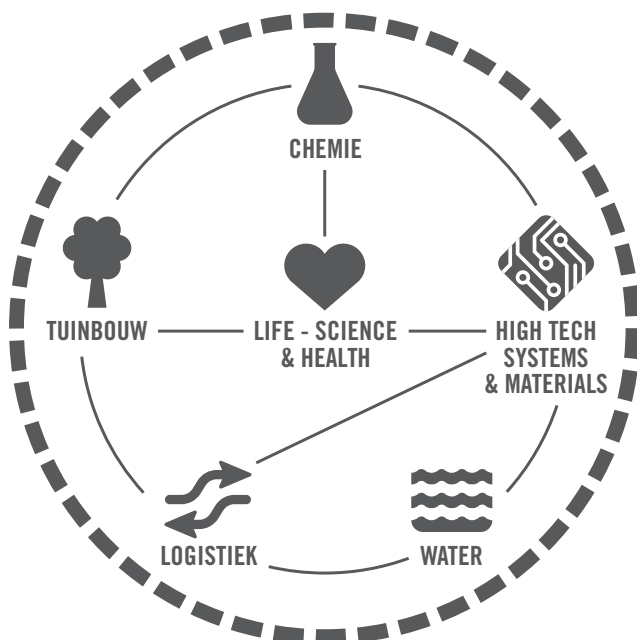
Figuur 1: Hoogwaardige kennisactiviteiten
Bron: Van der Laan & Van Oort (1999)
Van Oort e.a. (2013), Tuinenburg (2014)

*Nederland: +0,4 baan

Figuur 2: Skillsterktes en -kansen in de Zuidvleugel van de Randstad samengevat.

Bron: Van Oort e.a. (2015)

Cluster-kernen regio Zuidvleugel Randstad

Rood en **blauw**: kansrijke sectoren voor cross-overs

Blauw: komt meerdere keren voor.

(NVL): sterk in Noordvleugel Randstad

LIFE - SCIENCE & HEALTH

- Zakelijke dienstverlening (NVL)
- Tertiair onderwijs (NVL)
- Keuring
- Oliën en vetten
- R&D landbouw
- R&D agrarisch
- Holdings (NVL)
- Groothandel chemie
- Farmaceutische producten en grondstoffen

TUINBOUW

- Groothandel landbouw
- Zakelijke dienstverlening (NVL)
- R&D biotechnologie
- R&D landbouw
- Voedingsmiddelen (NVL)
- Landschapsverzorging
- Diensten landbouw

LOGISTIEK

- Wegenbouw
- Ingenieursbureaus (NVL)
- Dakbouw
- Binnenvaart
- Vervoersdiensten
- Beveiliging
- Post
- Openbaar bestuur
- Overige goederen

CHEMIE

- Oliën en vetten
- Opslag
- Ingenieursbureaus (NVL)
- Elektronische producten
- Keuring
- Holdings (NVL)
- Synthetische vezels
- Groothandel (NVL)

HIGH TECH SYSTEMS & MATERIALS

- Elektriciteit
- Ingenieursbureaus
- Kabels
- R&D natuurwetenschap
- Groothandel machines
- Vliegtuigbouw
- Farmaceutische producten
- Basischemie
- Keuring

WATER

- Transport diensten (NVL)
- Ingenieursbureaus (NVL)
- Binnenvaartdiensten
- Buizen & kabels
- Diensten energie
- Groothandel (NVL)
- Keuring
- Electromotoren
- Metaal-coating
- Holdings (NVL)

OVERHEIDSINGRIJPEN

Veel van de genoemde uitdagingen voor Rotterdam zijn specifiek, andere gelden voor vrijwel alle steden. Voor de Rotterdamse situatie is de afgelopen jaren veel onderzoek gedaan naar de economische potenties van de stad en de regio. Manshanden vraagt zich in 2014 in een intrigerend artikel af waar de metropoolregio Rotterdam Den Haag over twintig jaar haar brood mee verdient en welke investeringen bijdragen aan een innovatief bedrijfsleven. Bedrijven moeten vooral buiten de gebaande paden treden in zijn visie. Van Oort beargumenteert dat cross-overs van bestaande kennis, ingebed in de vaardigheden en het menselijke kapitaal in stad en regio, nodig zijn om te komen tot economische vernieuwing. Recente detailstudies over 'serious gaming' (games waar je iets van leert) en economische clusters in de regio Rotterdam laten zien dat potentievolle marktniches zeker te onderscheiden zijn met een cross-over bril op. Bulterman concludeert dat zzp'ers in de Rotterdamse regio bij overleven relatief snel doorgroeien. Volberda concludeert dat het innovatievermogen van Rotterdamse bedrijven in lijn is met het nationale gemiddelde. De zorgwekkende trend dat er steeds minder wordt geïnvesteerd in R&D, wordt deels gecompenseerd doordat de effectiviteit van de investeringen groeit door de toegenomen aandacht voor sociale aspecten, zoals organisatievormen- en structuren en gedrag van mensen. 75% van het innovatiesucces wordt volgens Volberda bepaald door sociale innovatie.

Innovatie (technologisch en sociaal), cross-overs, samenwerking en uitwisseling ontstaan echter niet vanzelf en een pleidooi voor een actieve governance van overheden is onderdeel van het streven naar een weerbare regio. Dit binnen de grenzen van het 'go with the flow' van economische dynamiek in waardeketens en posities in netwerken van handel, buitenlandse investeringen en internationale kennis. Tordoir gaat in de gedachte van maakbaarheid veel verder en ziet veel kansen voor de regionale innovatieve economie door actief overheidsingrijpen op veel vlakken, zoals infrastructuur, marketing, cultuur en instituties. Vooral nog lijkt er een balans tussen zelforganisatie en governance te moeten worden gezocht als het gaat om het stimuleren van groeikansen van de Rotterdams economie. Marktfalen evenwel zou een groter ingrijpen van de lokale overheid rechtvaardigen en de mismatch die dreigt te worden vergroot tussen vraag en aanbod van (de kwaliteit van) arbeid in de Rotterdamse regio is daar een kandidaat voor. Van de vaak gesuggereerde 'trek in de schoorsteen' multiplier van lager opgeleiden die zich ontwikkelen in het kielzog van hoger opgeleiden, moet Rotterdam het niet hebben, hoewel meer gedetailleerd onderzoek nodig is. De arbeidsmarkt dreigt de achilleshiel van de Rotterdamse economie te worden en blijven.

BRONNEN EN LITERATUUR- VERWIJZINGEN

Essay

ARBEIDSMARKT ACHILLESCHIEL VAN DE ROTTERDAMSE ECONOMIE

Frank van Oort & Wouter Tuinenburg

Literatuur:

- Aboutaleb, A. (2015), De roep van de stad. H.J. Schoo lezing 2015. Amsterdam: Elsevier.
- Autor, D.H., L.F. Katz, & M.S. Kearney (2008), Trends in U.S. wage inequality: revising the revisionists. *The Review of Economics and Statistics* 90: 300-323.
- Autor, D.H., F. Levy & R.J. Murnane (2003), The skill content of recent technological change: an empirical exploration. *The Quarterly Journal of Economics*: 1279-1333.
- Barber, B. (2013), *If mayors ruled the world. Dysfunctional nations, rising cities*. New Haven: Yale University Press.
- Batty, M. (2013), *The new science of cities*. Cambridge Mass.: The MIT Press.
- Botsman, R. & R. Rogers (2010), *What's mine is yours. How collaborative consumption is changing the way we live*. London: Collins.
- Bulterman, S. (2014), Grotere zelfstandige bedrijven groeien tegen de crisis in. *Economische Verkenningen Rotterdam*, pp.36-41.
- CPB (2015), Een nuancering van de OESO-bevindingen over de prestaties van Nederlandse steden. Den Haag: CPB.
- CPB & PBL (2015), De economie van de stad. Den Haag: CPB & PBL.
- CPB/PBL (2015), Regionale ontwikkelingen en verstedelijking. Toekomstverkenning Welvaart en leefomgeving, Den Haag.
- CPB Policy brief (2012), Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Van Dijk, J.J. (2014), Local employment multipliers in US cities. Discussion Paper 730, University of Oxford.
- EU (2015), Closing the loop. An EU action plan for the circular economy. Brussel: European Commission.
- Florida, R., T. Gulden & C. Mellander (2008), The rise of the mega-region. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 1(3): 459-476.
- Ford, M. (2015), *Rise of the robots: technology and the threat of a jobless future*. New York: Basic Books.
- Glaeser, E. (2011), *Triumph of the city*. London: Penguin.
- Goos, M., A. Manning & A. Salomons (2009), Job polarization in Europe. *The American Economic Review* 99: 58-63.
- De Groot, H. (2015), *Arbeidsmarkt- en woningmarktdynamiek*. Den Haag: Platform31.
- De Groot, H., G. Marlet, C. Teulings & W. Vermeulen (2010), *Stad en land*. Den Haag: CPB.
- Kuipers, B. & W. Manshanden (2015), De derde Maasvlakte ligt op het Weena. *Rotterdamse Economische Verkenningen*, pp. 32-39.
- Van der Laan, L. & F. van Oort (2000), Weg met de stedelijke arbeidsmarkt paradox. *Rooilijn* 33: 116-122.
- Louter, P. & P. Van Eikeren (2012), *Economische ontwikkeling steden en stadsgewesten vanaf 1973*. Bureau Louter, Delft.
- Manshanden, W. (2014), *De overheid in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag: agglomeratie, innovatie en kapitaal*. In: *Metropoolregio*
- Rotterdam Den Haag, *Metropoolvorming: kansen en opgaven*, pp. 11-22.
- Moretti, E. (2012), *The new geography of jobs*. New York: Mariner Books.
- Muizer, A. (2015), *Economische clusters in de regio Rotterdam*. Kenmerken van innovatieve bedrijven en internationale kennispositie van instellingen. Zoetermeer: Panteia.
- Muizer, A., D. Snel & W. Verhoeven (2015), *Monitor economische clusters in de regio Rotterdam*. Zoetermeer: Panteia.
- OECD (2014), *Territorial Reviews: The Netherlands*. Paris: OECD.
- Van Oort, F. (2012), *De weerbare regio. Ruimtelijk-economisch beleid in de Zuid-Hollandse kenniseconomie*. Den Haag: Provincie Zuid-Holland.
- Van Oort, F., T. de Graaff, H. Koster, H. Olden & F. van der Wouden (2013), *Ruimte voor de stad als groeimotor. Theoretische verdieping, empirische analyse en duiding van beleidsopties voor woon-werkdynamiek in de Randstad*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse

Zaken.

- Van Oort, F. (2014), Arbeidsmarkt cross-overs in de metropoolregio Rotterdam Den Haag: kansen voor economie en beleid. In: Metropoolregio Rotterdam Den Haag, Metropoolvorming: kansen en opgaven, pp. 69-88.
- Van Oort, F. & T. van Rietbergen (2014), De consumptiestad die werkt. Rooilijn 47: 60-67.
- Van Oort, F., E. Meijers, M. Thissen, M. Hoogerbrugge & M. Burger (2015a), De concurrentiepositie van Nederlandse steden. Van agglomeratiekracht naar netwerkkracht. Den Haag: Platform31.
- Van Oort, F., A. Weterings, L. Nedelkoska & F. Neffke (2015b), Ruimte geven aan economische vernieuwing. Een onderzoek naar arbeidsmobiliteit en skill-gerelateerdheid in Nederlandse regio's. Den Haag: Ministerie van I&M.
- PBL (2015), De stad: magneet, roltrap en spons. Bevolkingsontwikkelingen in de stad en stadsgewest. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Ponds, R. & O. Raspe (2015), Agglomeratievoordelen en de REOS. Utrecht: Atlas voor Gemeenten.
- Reich, R.B. (2015), Saving capitalism. For the many, not the few. New York: Alfred A. Knopf.
- Reimer, M., P. Getimis & H.H. Blotevogel (eds.), Spatial planning systems and practices in Europe. A comparative perspective on continuity and changes. London: Routledge.
- Rifkin, J. (2011), The third industrial revolution. How lateral power is transforming energy, the economy and the World. New York: Palgrave MacMillan.
- Rifkin, J. (2014), The zero marginal cost society. The internet of things, the collaborative commons, and the eclipse of capitalism. New York: Palgrave MacMillan.
- Rutten, P., M. Slot & M. Leendertse (2015), Serious gaming in Rotterdam. Rotterdam Media Commission.
- Salverda, W. (2011), Arbeidsmarkt, ongelijkheid en de crisis. TPE Digitaal 5: 82- 97.
- SER (2015), De SER-agenda voor de stad. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Scott, A.J. (2014), Beyond the creative city: cognitive-cultural capitalism and the new urbanism. Regional Studies 49: 565-578.
- Storper, M. & A.J. Scott (2009), Rethinking human capital, creativity and urban growth. Journal of Economic Geography 9: 147-167.
- Technopolis (2014), Verschuivende paradigma's in het ruimtelijk economisch beleid. Evaluatie doorwerking ruimtelijk economisch beleid in de regio. Eindhoven: Technopolis Group.
- Tuinenburg, W. (2014), Inzet op de top: een onderzoek naar de relatie tussen hooggeschoolde en laaggeschoolde werkgelegenheid in Nederland. Universiteit Utrecht: Master Thesis.
- Ter Weel, B., A. van der Horst & G. Gelauuff (2010), The Netherlands of 2040. Den Haag: CPB.
- Tordoir, P. (2014), De metropolitane halter. Prioriteiten in de ruimtelijke ontwikkeling van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag. In: Metropoolregio Rotterdam Den Haag, Metropoolvorming: kansen en opgaven, pp. 89-112.
- Tordoir, P., A. Poorthuis & P. Renooy (2015), De veranderende geografie van Nederland. De opgaven op mesoniveau. Amsterdam: Regioplan.
- Volberda, H. (2015), The competitive advantage within. RSM Management Journal, p.4.
- WRR (2015), De robot de baas. De toekomst van werk in the tweede machinetijdperk. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Zandbelt, D., C. de Boer, P. Gerritsen, D. Dooghe & M. Faver (2014), De internationale connectiviteit van de zuidelijke Randstad. Rotterdam: De Zwarte Hond/Stichting Deltametropool.
- Zonneveld, W. & D. Evers (2014), Dutch national spatial planning at the end of an era. In: M. Reimer, P. Getimis & H.H. Blotevogel (eds.), Spatial planning systems and practices in Europe. A comparative perspective on continuity and changes. London: Routledge, pp. 61-76.